

Հ. Ավետիսյան, Ա. Գնունի, Ա. Բոբոխյան, Գ. Սարգսյան, Բրնոզ – երկաթեղարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը: Հնագիտական հետազոտություններ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2015, 230 էջ

Վերջին տասնամյակներում մասնագիտական գրականության մեջ մեծ տեղ է հատկացվում սրբազան լանդշաֆտին վերաբերող հասկացություններին: Խնդրին առնչվող նոր մոտեցումներ են առաջ քաշվում միջմասնագիտական բնագավառում, քանի որ ծիսական աշխարհագրություն եզրույթը գտնվում է տարբեր գիտակարգերի՝ փիլիսոփայության, կրոնագիտության, աշխարհագրության, մշակութաբանության, հնագիտության տիրույթում: Այս առումով արդիական է պատմական Սյունիքի ուսումնասիրությունը, որի տարածքը, չնայած հնագիտական հետազոտությունների հարյուրամյա պատմությանը, դեռևս բազմաթիվ հարցականներ է պարունակում: Համահեղինակների ներկայացրած սույն մենագրությունը նվիրված է պատմական Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտի ձևավորմանը և կազմակերպմանը մ. թ. ա. III-I հազարամյակներում:

Առաջին գիտում հեղինակները նախ և առաջ դիտարկում են բնապատմական միջավայրին առնչվող հիմնահարցերը, տարածքը քննարկում հնագույն ճանապարհների և հաղորդակցության ուղիների համատեքստում, այնուհետև ներկայացնում Սյունիքի հնագիտական հետազոտության պատմությունը սկսած XIX դարի վերջից: Ընդամին, նրանք մեծապես արժևորում են նաև XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբում Ե. Լալայանի, Ս. Լիսիցյանի և այլոց կատարած հետազոտությունները, որոնք տարբեր պատճառներով մոռացության էին մատնվել: Նշենք, որ 2014-2015 թթ. ուղեգծային արշավների ժամանակ ձեռք բերված նյութերի հիման վրա հեղինակները դիտարկումներ են կատարել ՀՀ Գեղարքունիքի, Վայոց Ձորի, Սյունիքի մարզերում, ինչպես նաև ԼՂՀ Քաշաթաղի և Շահումյանի շրջաններում գտնվող մի քանի տասնյակ նորահայտ հուշարձաններում:

Այս գլխի երկրորդ մասը նվիրված է սրբազան լանդշաֆտ հասկացության կառուցվածքին: Հեղինակները փորձել են պատմագիտական, մշակութաբանական, կրոնագիտական, աշխարհագրական բնույթի դիտարկումներ կատարել: Արդյունքում ձևավորվում է եռաստիճան մի համակարգ, որն ընդգրկում է «սրբազան տարածքը», պատմամշակութային որոշակի միջավայրում հանդես եկող և կրոնապաշտամունքային ոլորտին վերաբերող տարրերը, սրբազան վայրը: Դիտարկվում են նաև սրբազան լանդշաֆտը ձևավորող

գործոնները, այդ թվում՝ մոտակայքում բնակավայրի առկայությունը, պրոֆան տարածքից առանձնացված լինելը, վերջինիս տնտեսական ենթակառուցվածքը: Այնուհետև հեղինակները վերլուծում են պաշտամունքային վայր հասկացությունը, ընդգծում սահմանի, կենտրոնի և ճանապարհի դերը այդ համակարգում:

Սրբավայրերի դասակարգմանը նվիրված երկրորդ գլխում նախ քննարկվում են հարթակները: Սրբավայրերի այս տիպը հեղինակները բաժանում են մի քանի խմբերի՝ հարթակ-կառույցներ, որոնք կարող էին տեղադրված լինել բնակավայրերում (Ալի Բայրամալի, Ծիծեռնավանք, Մելիքեն Դուզ), դամբարանադաշտեր (Շաղատ, Կապան, Կերեն) և ժայռային կառույցներ, ժայռաբեկորներ ու քարաբեկորներ: Նրանք վերլուծում են Հ. Մարտիրոսյանի՝ ժայռապատկերները որպես յուրատեսակ պաշտամունքային հարթակներ լինելու տեսակետը: Այս համատեքստում առաջին անգամ հրատարակվում են 1968 թ. ժայռապատկերներն ուսումնասիրող արշավախմբի լուսանկարները՝ դրա անդամ Ռ. Թորոսյանի արխիվից: Առանձին դիտարկվում են նաև դոլմենատիպ հուշարձանները՝ դոլմենները (Գյատուր Դամեր, Անգեղակոթ, Ախլաթյան), կեղծ թաղով թաղումային կառույցները (Լճաշեն, Կապան, Կերեն) և կոթողային հուշարձանները: Վերջիններս վերլուծվում են տեխնիկական ներգործության՝ փորագրության, հարթաքանդակի և բարձրաքանդակի տեսանկյունից, և տրվում են քանդակների ու քանդակագարդ կոթողների առանձնահատկությունները:

Գրքում առանձին ենթագլուխ է նվիրված մենհիրներին: Հատկանշական է, որ բոլոր հուշարձանները ներկայացվում են առաջին անգամ (չափագրվել են Հարժիսի բոլոր մենհիրները): Վերլուծելով դրանց քանդակի առանձնահատկությունները, տեղադրությունը՝ հեղինակները հանգում են այն եզրակացության, որ Հարժիսի կոթողները բրոնզ-երկաթեդարյան քանդակի նմուշներ են: Առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվում նաև Ալ լճի, Դաղի վանքի, Մելիմի լեռնանցքի մենհիրների մասին ուշագրավ տեղեկությունները:

Վիշապաքարերին նվիրված ենթագլխում հեղինակները ներկայացնում են Հայկական լեռնաշխարհում վիշապների առաջացումը և դրանց տարածման օրինաչափություններն ու ուղիները, վերլուծում դրանց ներկայացնող քանդակների առանձնահատկությունները և տեղայնական տիպերը: Դրվատանքի է արժանի այն փաստը, որ Քարեձիի և Ռինդի վիշապաքարերն առաջին անգամ են ներկայացվում հանրությանը:

Մենագրության երրորդ գլուխը նվիրված է սրբավայրերի տեղադրությանը: Սակրալ միջավայրերը կարող են տեղադրված լինել բարձունքի վրա (Նովու, Ղալաջիք, Շուռնուխ, Շրվական): Ընդամին, հեղինակները նկատում են այն օրինաչափությունը, որ դամբարանը՝ որպես նախնիների պաշտամունքի գլխավոր վայր, իր շուրջը ձևավորում էր սրբագործված միջավայր, որը տարածքական առումով պետք է իշխող լիներ շրջակայքում:

Սրբավայրերի հաջորդ խումբը տեղադրված է բնական սարահարթերին (Արվական, Ղարաբուլաղ, Ծղուկ, Նախիջևան): Ճանապարհի և կիրճի համադրությունում ներկայացվում է Խնածախ գյուղից ոչ հեռու գտնվող Վանքի ձոր վայրի հուշարձանախումբը, ինչպես նաև թասաձև փորվածքով զոհասեղանը: Ա. Իվանովսկու, Ե. Լալայանի և այլոց հետազոտությունների հիման վրա հեղինակներն արժևորում են ջրի դերը պաշտամունքային տարածքի ձևավորման գործում: Հատկանշական է, որ նրանք հիմնավորում են իրենց վարկածները դիցաբանական և բանահյուսական տվյալներով:

Հենվելով լանդշաֆտի յուրացման հիմնական սկզբունքների վրա՝ հեղինակներն առաջարկում են հուշարձանների տեղագրական-գործառույթային նշանակության քննության համակարգ, դիտարկում երեք հիմնական բաղադրատարրեր՝ կենտրոն, ճանապարհ, սահման: Նրանք նշում են, որ կենտրոնը, լինելով տվյալ հուշարձանի «սրբություն սրբոցը», փաստորեն եղել է նաև դրա միջուկային գոտին: Նրանց կարծիքով՝ այդօրինակ կենտրոնի դեր կարող էին ունենալ ինչպես բնական գոյացությունները՝ ժայռը, քարայրը, աղբյուրը, զոհասեղանները, այնպես էլ ձեռակերտ կառույցները՝ կուռքերը, դամբարանները: Սահմանի ընդգծման առումով ևս դիտարկվում են բնական (աղբյուր, բլրի բնական ուրվագիծ) ու ձեռակերտ գործոնները (Կապան) կամ դրանց համադրությունը (Բերդիկ): Երրորդ բաղադրատարրը դեպի հուշարձան տանող ճանապարհն է: Այս գործառույթը կարող էին կատարել ինչպես լեռնաբազուկները, լեռնանցքները և կիրճերը, այնպես էլ քարաշեն ճանապարհները:

Նշենք, որ հիմնական տեքստից բացի՝ գրքում ընդգրկված են նաև այլ հեղինակների մի շարք հոդվածներ, 50 աղյուսակ լուսանկարներ ու գրչանկարներ, որոնք կատարել է ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիայի աշխատակից Ա. Դավթյանը:

Սույն մենագրությունը Հայաստանում սրբազան լանդշաֆտի հետազոտության առաջին փորձն է, որում շոշափված հիմնահարցերից յուրաքանչյուրը կարող է դառնալ հետազոտության առանձին թեմայի հիմք:

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ